

I dørtrekken fra Europa

Røros kobberverk på 1700-tallet

Etter at det i 1630-årene var blitt satt i gang drift ved Kvikne kobberverk, ble det en voldsom interesse for bergverksdrift nordafjells. Malmgeologen og metallurgen J.H.L. Vogt mener at det knapt var et prestegjeld i et belte fra Folldal, Alvdal og Tynset i sør, via Gauldalen og Orkdal til Verdal i nord, der det ikke ble produsert kobber. Mange av disse virksomhetene hadde kort varighet, men noen verk ble drevet kontinuerlig gjennom flere hundre år. Dette gjaldt først og fremst Røros, Løkken, Kvikne og Selbu. Kobberverket Frederiksgave var opprinnelig knyttet til Sel i Gudbrandsdalen, men det fikk privilegier for drift av nye malmforekomster i Folldal i 1748. Ved sin geografiske plassering var dette verket knyttet til Østerdalen, og ble derfor administrativt knyttet til bergamtet sønnafjells. Med hensyn til arbeidskraft og forsyninger hadde verket imidlertid forgreininger langt inn i det nordafjelske.

Røros kobberverk var det aller viktigste kobberverket i Norge. Bind 2 av Rørosboka (1942) gir en bred framstilling av kobberverkets historie. I forordet har Johan Falkberget gitt en slående beskrivelse av det store drivhjulet som Lorentz Lossius, Røros kobberverks første driftsleder, rørte ved da han bad sine berggeseller slå ild til den første fyrsettingen i fjellet Rødhammeren i 1644. Lossius gav dermed signal om en ny tid, og det primitive bondesamfunnet som hadde preget folk og levemåte, stod overfor en kursendring, både sosialt og kulturelt. *"Ved et trylleslag kom det [bondesamfunnet] inn i dørtrekken ute fra Europa."*

I denne artikkelen skal vi beskrive

hvordan denne dørtrekken eller gufset fra døra til Europa kunne merkes på Røros og i distriktene rundt verket. Hvor langt fra Røros kunne man merke forandringens vind, og hvordan slo den ut?

Å møte etterspørsel etter kobber

I Europa var det på 1600-tallet et betydelig sug etter kobber. Metallene ble blant annet brukt til produksjon av kanoner, kobbermynt, kobbertak på storslåtte hus, og til kjeler og messingprodukter. Kobber var en viktig råvare, både i dagliglivet og i krig.

På begynnelsen av 1630-tallet gjennomførte kong Kristian 4. en strabasiøs

Utlånt fra Rørosmuseet.

reise til Norge for å ta det lovende kobberverket i Kvikne i øyesyn. Han skjønnte at de norske fjell gjemte edle metaller som kunne bli en betydelig rikdomskilde for Danmark-Norge, og styrke kongens egen økonomi. Kongen ønsket derfor å stimulere folk til økt innsats for bergverksdrift, og i en forordning fra februar 1636 lofte han betydelig finnerlønn til den som varslet om funn av metaller, og straff for dem som holdt slike funn hemmelige.

Hva enten det nå var trusselen eller belønning som gjorde utslaget, skal være usagt, men det ble satt i gang prøvedrift ved Røros i 1644. To år seinere mottok kongens kammertjener, holsteneren Jochum (Joachim) Irgens, privilegium på å drive Røros kobberverk sammen med de partisipantene han ville ta med seg. Kobberverket fikk en

sirkumferens på 4 mil, regnet fra Storzartz gruve (Storvola). Her hadde eierne enerett til alle metaller, skog og fosser. Bøndene som bodde rundt verket, var forpliktet til å gjøre arbeid og utføre transport for verket mot ”rettferdig” betaling.

Detaljene i hvordan Irgens hadde gått fram for å få utstedet privilegiene i sitt navn, er ukjent. Men han utnyttet tydeligvis sitt nære forhold til kongen og rikets fremste lensherrer. De tre mennene som til da hadde framstått som eiere av den første kobbergruva på Røros, ble dermed skjøvet helt til siden. Det var den tyske bergverkskyndige Lorentz Lossius, som arbeidet ved Kvikne kobberverk og hans svigerfar, den velstående prosten i Meldal, Anders Olsen Bruse og sognepresten på Tynset, Hans Lauritsen. De tre skjønnte at det ikke nyt-

tet å kjempe mot Irgens og godtok i 1647 å bli avspist med til sammen 10 % av verkets parter. Resten tilfalt Irgens. Irgens døde i 1675 og hans enke, Cornelia Bickers fra Amsterdam, overlot sine andeler i Røros til sine kreditorer. Til slutt solgte hun partene i 1685. I tiden fram til da ble verket drevet med betydelige overskudd til eierne, men verken Irgens eller hans enke betalte sine arbeidsfolk til rett tid. De skyldte store summer til verksarbeiderne og "materialbøndene", dvs. folk som leverte ved og kull til gruver og smeltehytter og som transporterte malmtønner, proviant og redskaper. Disse arbeidsfolkene klaget over at de måtte ta matvarer i betaling til ublu pris, og at det kunne gå 7 – 8 år før de fikk avregning for sitt tilgodehavende. Noen ganger toppet forbitnelsen seg, og slo ut i opprørstilstand. Mest kjent er kanskje uroen i 1670 da Spell-Ola var en av fire som reiste til København for å klage til kongen over forholdene på Røros.

Tyske bergmenn og fagfolk kom til Røros for å arbeide ved kobberverket. Mange av dem som administrerte kobberverket og arbeidet som fagarbeiderne i den første tiden, var tyskere. Folk med tilknytning til Røros ble dermed kjent med en tysk og internasjonal bergmannskultur, tysk språk, tyske faguttrykk og kunne på det viset merke den "kulturelle dørtrekken" fra Europa. Denne bergmannskulturen hadde kommet for å bli – selv om tyskerne etter et par generasjoner ble erstattet av nordmenn.

Norske eiere inn på scenen

På eiersiden skjedde det store en-

dringer i tiden fra 1680-årene til 1720. Verket ble delt inn i 180 parter eller kukser (seinere 172). Driften av et kobberverk på Røros størrelse krevde store økonomiske uttelling, men en slik oppdeling i parter eller andeler gjorde det mulig for dem som ikke var blant de aller rikeste av de rike, å foreta investeringer i verket. Dermed ble det noe større sosial bredde i partisipantskapet. Noen kunne eie ned til en halv kuks. I løpet av denne tiden forsvant de fleste utenlandske eierne, og ble i hovedsak erstattet av handelsmenn fra Trondheim og embetsmenn med tilknytning til byen. Mest fremstående blant eierne eller partisipantene (partseierne) på denne tiden var Lorents Mortensen Angell, farfar til den kjente legatstifteren Thomas Angell.

Hans Horneman som partisipant

En av dem som engasjerte seg sterkest i driften av Røros verk mellom 1720 og 1764, var storkjøpmannen, rådmann Hans Horneman i Trondheim. Han drev eksport- og importhandel i stor stil, var Trondheims største skipsreder og fiskeeksportør og en av de betydeligste trelasthandlere og sageiere i Trøndelag. Dessuten skaffet han seg mellom 1749 og 1764 et enormt overskudd som tollforpakter i Trondheim stift. Det vil si at han og hans kompanjonger innkassert toll på kongens vegne mot å betale en fast årlig sum. Overskuddet kunne de stikke i sine egne lommer. Horneman engasjerte seg i kobberverkene i Trøndelagsregionen og var en betydelig kobbereksportør. I årene mellom 1751 og 1758 utskipet han 17,5% av kobberet som ble eksportert fra Røros via Trond-

heim havn. Bare Thomas Angell hadde en større andel. Da Horneman døde, hadde han en brutto formue over 323 000 rd (3 tønner gull, som det het på datidens språk, eller verdien av 80 – 100 000 kyr). Hornemans rikholdige privatarkiv bidrar blant annet til økt innsikt i kobberverkens drift og deres økonomiske betydning i regionene omkring Røros og kan sette det som skjedd, i en europeisk og internasjonal sammenheng.

Amsterdam som marked for kobber

Svenske studier viser at Amsterdam var hovedmarked for svensk kobber på 1600- og 1700-tallet. Slik var det også for norsk kobber, som i hovedsak ble eksportert fra Trondheim. Det fikk bergverkseier William Hammond fra Trondheim til å uttrykke seg slik i et brev til de andre partisipantene ved kobberverkene nordafjells i november 1747: *“Jeg har ofte forundret meg over, at vores heele Kobber-Product sendes til Holland, ja fast den Eene Bye Amsterdam, hvor vi ligesom per grace [av nåde] dependerer [er avhengige] af hvad Priiser de vil unde os”*. Ifølge tollregnskapene gikk 86% av kobberet som ble utskiptet fra Trondheim i tiden 1751-1758, til denne byen. Når vi går ned på personnivå, viser det seg at 80% av Hornemans kobber i perioden 1724 – 1758 ble utført til Amsterdam.

For Hornemans vedkommende manglet det ikke forslag om å prøve seg på andre markeder, både fra kobberhandlere i Paris og i Dieppe, og en mes- sing- og kobberverfabrikk i Bremen. Men Horneman holdt seg trofast til Amsterdam. Han lyttet til gode råd fra en bankdirektør i København som

understreket at det å etablere en pålitelig handelsforbindelse angående eksporthandel med en så verdifull, vare krevde tid. Man kunne ikke ta sjansen på å sende store og verdifulle kvanta til en ny og relativt ukjent kommisjonær.

Men på midten av 1740-tallet merket Horneman og andre partisipanter ved Røros at det kunne straffe seg å knytte kobbereksporten så tett til Amsterdam. Under den østerrikske arvefølgekrigen (1740 – 1748) innførte Holland eksportforbud for kobber, og det førte til at det hopet seg opp usolgt garkobber på kommisjonærenes lagre. To kommisjonærer rapporterte i 1746 at de hadde mer enn 1400 skippund liggende (omtrent 220 tonn, dvs. over halvparten av Røros' samlede produksjon på ett år), og de frarådet Horneman å sende mer kobber. Det hadde nemlig også kommet rikelig med tilførsler av ungarsk kobber. Situasjonen for handelsforbindelsene i Amsterdam var vanskelig fordi de betalte store forskudd til norske eksportører for kobber som ikke ble solgt, og de fryktet for at de snart kom til å mangle betalingsmidler. Heller ikke for eksportørene i Trondheim var situasjonen god. De måtte betale rente for sine forskudd hos sine kommisjonærer fram til kobberet ble solgt, og det var snakk for betydelige beløp. Noe måtte gjøres. Horneman gikk sammen med de to Røros-partisipantene Thomas Angell og Johan Mangelsen om å skipe nesten 400 skippund (63 tonn) kobber til Ostende i Flandern, og Horneman sendte alene 300 skippund til et firma i Bilbao. Men forholdene normaliserte seg så snart krigen tok slutt. Hornemans viktigste kommisjonær i Amsterdam rapporterte i februar 1749 fornøyd at han

allerede hadde solgt mer enn 300 skip-pund eller 50 tonn garkobber.

Kobberprisene i Amsterdam og vekselkursen for hollandsk valuta hadde mye å si for lønnsomheten for kobberverkene og for eksportørene. Prisvariasjonene kunne være store innen små tidsintervaller. I de to årene 1720 og 1724 var det henholdsvis 10 og 12 floriner (omkring 20%) i forskjell mellom høyeste og laveste notering samme år. En kobbereksporthandler var følgelig avhengig av at hans kommisjonær satte seg inn i hvilke forhold som påvirket prisdannelsen, og at han solgte på det beste tidspunkt.

En av Hornemans kommisjonærer hadde en meget klar oppfatning av hvilke forhold som innvirket på kobberprisen. Den *“vill dependere af hvad Aftræk (etterspørsel) der kommer. Item (likeledes) de ostindiske ventende Skibe at medbringe, samt hva Partie fra Sverrig at ankomme.”* Under den store nordiske krig hadde det østindiske kompani i Amsterdam prøvd å erstatte svensk kobber med japansk siden utførselen fra Sverige var blitt hindret. Det var imidlertid ikke så store kvanta som ble fraktet til Amsterdam fra Japan mellom 1710 og 1720, på det meste omkring 200 tonn. I 1740-årene hadde Røros kobberverk alene dobbelt så stor produksjon.

Hollandske kommisjonærer mente likevel at tilførselen av japansk kobber åpenbart innvirket på prisene. Fryktet de at det kom store kvanta med østindiske skip, solgte de før skipenes ankomst. Dette førte til en grov feilvurdering av firmaet Mor de Jonge i 1724. Firmaet solgte Hornemans kobber til 63 floriner pr. 100 skålpund, men verken de 21 skip som ankom i juli eller de

fire som seilte inn til Amsterdam i september, brakte med seg kobber. Ved årets utgang var prisene nådd opp i 73 floriner.

Horneman selv var overbevist om at tilførsel eller forventning om tilførsel av japansk kobber hadde avgjørende betydning for prisenivået i Amsterdam. I et brev til seinere visestatholder Jacob Benzon i 1739 fortalte han at prisene steg fordi de østindiske skipene ikke hadde medbrakt kobber. Kom det ikke tilførsler fra Japan, lønte det seg altså å vente.

Eksporthandelen i tidsrommet 1720 – 1760 var preget av at prisene og utsiktene til fortjeneste kunne endres raskt ved tilførsel av beskjedne varekvanta. Selv i så folkerike byer som Hamburg og Amsterdam skulle det ikke store tilførsler til før prisene på sild, tørrfisk og kobber sank betydelig. Manipulasjoner med små varekvanta fikk konsekvenser for prisdannelsen til godt utpå 1700-tallet. Forklaringen på at utslagene var så store, kan være at tilførselene hadde marginal effekt. Hvis en skipslast ankom på et tidspunkt da alle øyeblikkelige behov var dekket, og var det lite som skulle til før det ble lave priser og kjøpers marked.

Villig og billig kreditt

Hollandske kommisjonærers villighet til å ta på seg kreditoroppgaver gjaldt ikke bare norske handelsmenn. Historikerne M.S. Anderson og Charles Wilson har påvist at det var et generelt trekk for hollandsk økonomi at man eksporterte store pengemengder fordi det var lite lønnsom virksomhet for kapitalen i hjemlandet. I begynnelsen av 1700-tal-

let skulle renten på utlån ha vært nede i 1,75 – 2,5%, men steg gradvis utover århundret til 3 – 4%.

Amsterdam ble det viktigste sentrum for handel og finans i Europa på grunn av sin geografiske plassering. I tilfelle krig, manglende vekselkurs landene imellom etc., var det nødvendig med et sted der tilbud og etterspørsel kunne bli sentralisert og der penger raskt kunne overføres. Hit ble det brakt en rekke varer fra mange land, og kjøpmenn kunne regne med relativt hurtig salg og betaling. I Amsterdam var det faste vekselkurs mellom forskjellige lands valuta, og de varierte mindre enn i andre byer. Til og med betaling for anglo-russisk handel gikk via Amsterdam. Inntektene av norske salg i utlandet ble helst overført til Holland fordi anbringelsen der ble ansett som sikrest, og fordi betaling andre steder lett kunne dekkes med hollandsk valuta. Horneman overførte store deler av sine tilgodehavender fra andre havner til Amsterdam, og hans skipper og fullmektiger fikk beskjed om at de kunne trekke vekslere på hans kommisjonærer i byen. Slik kunne de betale utgifter i forbindelse med lossing av last og innkjøp av varer.

Den store vekten som Horneman la på sin forbindelse med Amsterdam, gjenspeiles i det at sønnen Gerrit ble sendt til dit for å lære seg hollandsk språk og forretningsdrift. Også øvrige familiemedlemmer og sønner av andre trondheimskjøpmenn ble sendt til den hollandske storbyen.

Økonomisk betydning for den dansk-norske stat

I sitt brev til Rentekammeret 30. mars 1757 skrev proviantskriver Peder Hjort at Trondheim by hadde utviklet sin blomstrende handel takket være at Røros kobberverk innbrakte så anseelig kapital. Han mente at de fleste bygdene omkring Røros hadde inntekter fra verket – de som bodde nærmest, hadde alt sitt livsopphold fra verket – men også Tynset og Tolga prestegjeld, Gudbrandsdalen og Hedemarken hentet årlig store kapitaler fra verket, ja til og med Romsdal, Sogn og Nordfjord hadde inntekter derfra. Årlig ble det brukt 40 000 riksdaler til innkjøp for verket av hester, kyr og andre varer. Røros sogn hadde på den tiden et folketall på 2600 mennesker, og med unntak for Stora Kopparberget i Falu i Dalarne fantes det neppe et så betydningsfullt kobberverk i Norden. På 112 år hadde Rørosverket produsert nesten 21 400 tonn garkobber, verdt 9 millioner riksdaler. Kongen i København fikk en betydelig bit av kaka. Hans samlede inntekter hadde siden oppstarten av verket vært 2 millioner i kobbertoll,-tende og -aksise. Hjort regnet med at kongens årlige tilskudd fra Røros mellom 1723 og 1756 hadde vært ca 30 000 riksdaler i gjennomsnitt. Det tilsvarte 50 – 60% av de samlede skatteinntektene fra hele Trondhjem stiftamt, fra grensa mellom Trøndelag og Nordland i nord til grensa mot Sunnmøre, Gudbrandsdalen og Hedmark i sør.

Kobberverkets ledelse og de lokale fogdene samarbeidet om å inndrive bøndenes skatter. I 1720 årene var det vanlig at bergskriveren på Røros betalte ”materialbøndenes” skatt terminvis, med

unntak for dem som bodde i Kvikne og i Syvmilsskogen. De sistnevnte betalte skatten selv, og det skyldtes at de bodde i et annet stift. Det nære sambandet mellom skattebetaling og avlønning av bøndene understrekes tydelig ved at fristene for innbetaling av innskudd ved Røros var ordnet i tre terminer som i tid falt sammen med betalingsfristene for skatt.

Arbeidfolk og bønder

Samtidige beretninger understreker kobberverkens betydning for å sikre levebrød til befolkningen i Trondheim stift. Det ble på 1700-tallet framhevet at “nu [leve] mange tusinde Siæle her i Landet paa Stæder hvor iche nogen Siæl formedelst deres Ufrugtbarheds Skyld kunde, hvis her ingen Bergvercker vare, leve.” Historikeren Sverre Steen har på sin side kommet til at det bare for Røros kan ha vært 9 000 – 10 000 mennesker som hadde sitt vesentlige underhold fra verket. I 1750-årene var kobberverkens utbetalinger til verksarbeidere og bønder minst 150 – 160 000 riksdaler årlig. I verdi tilsvarer dette mer enn den samlede kornproduksjon for hele Trondheim stift og bortimot 55 – 60% av de ordinære skatteinntektene fra hele Norge i perioden 1760 – 1779. Hvis de fulle lønnsinntektene skulle tas ut i havremel på provianthuset på Røros, ville det minst kunne dekke energibehovet for 7 – 8000 voksne menn i nødsåret 1742, i normalåret 1737 for 17 – 18 000.

Folketallet i stiftet er blitt beregnet til ca. 135 000 i 1735.³⁰² I sine beste år kunne kobberverkene med andre ord brødfø omtrent en tredjedel av befolkningen. Deres store lokale betydning

understrekes ytterligere ved at man vet at det i hovedsak var folk fra de indre områdene i dagens Sør-Trøndelag som nøt godt av inntektene.

Også på 1600-tallet hadde bønder og verksarbeidere store inntekter ved bergverkene, men på den tiden forekom det alvorlige mangler på betalingsevne og -vilje hos partisipantene. I 1660-årene hadde arbeidsfolk på Røros 24 000 riksdaler til gode hos verkseier Jochum Irgens, som ikke skaffet til veie de nødvendige driftsmidler. Nøden var stor hos de ansatte. Bergmester Johan Georg Tax karakteriserte forholdene slik i 1665: “*Unbeschreiblicher Jammer, Klagen sowohl von Bauern als Werkleuten. Die Armen dünken sich hilflos.*”

Situasjonen var ganske annerledes utover på 1700-tallet. Mellom 1720 og 1760 var kobberverkene nordafjells i hovedsak på norske hender. Partisipantene eller deres forleggere bodde stort sett i Trondheim og kom verksarbeidere og bønder nærmere inn på livet enn verkseiere i det fjerne utland, og følte trolig et sterkere ansvar for deres livsvilkår. At kobberverkene (med unntak for Selbu) var overskuddsbedrifter over lengre perioder, førte også til at parteierne hadde økonomisk evne til å oppfylle sine forpliktelser overfor verksarbeiderne og andre.

Riktignok forekom det fremdeles at partisipanter ikke betalte sine innskudd til rett tid, men dette skjedde ikke i stort omfang. Verksarbeiderne og “*materialbøndene*” fikk varer på kreditt på provianthusene. I nødsårene i tiden omkring 1740 oppnådde de forstrekninger (forskudd) for over ett års lønn, slik at ikke de og deres familier skulle sulte i hjel. Men kredittytelsene fra partisipanter og

forleggere var selvsagt ikke bare uttrykk for ansvarlighet for sine ansatte. Matvarene inkluderte god fortjeneste til leverandørene, og forsyningene gjorde at vante og dyktige arbeidere holdt ut og ikke forlot verkene.

Befolkningen omkring bergverkene var avhengig av tilførsler av kjøtt, flek, malt, korn og mel, fisk, salt og tobakk, og verkene ble store, permanente markeder for innen- og utenlandske produkter. I år med gode avlinger kom det fra det sønnafjelske opptil 100 tonn bygg- og havremel til Røros, og det ble levert ost, vanter, skjorter og strømper. Kjøtt og flek ble fraktet til bergstaden helt fra Romsdal. Deler av kornproduksjonen i Gudbrandsdalen og på Hedmark synes å ha vært rettet inn mot salg på Røros. Bønder derfra hevdet i 1757 at om kobberverket måtte innstille, kunne de umulig bli boende på sine gårder, *“som benevnte Verck var det Sted, hvor de kunde affsætte deres Gaarders Afling og faae Penge til deres Skatters Betaling.”*

Hornemans omsetning på provianthuset på Røros

Verksarbeidere og bønder kjøpte forsyninger til seg selv og sin familie i provianthuset på Røros. Provianthuset hadde enerett til handelen med verkssarbeiderne, og myndighetene fastsatte derfor maksimaltakster for de varene som ble solgt her. Det var det nordafjelske bergamt som bestemte provianttakstene ut fra gjeldende priser i Trondheim (priskuranten), og med et tillegg for frakt. Nye takster ble bekjentgjort hvert halvår, og skulle leses opp for allmuen av fogden.

Provianskriveren gav eierne beskjed

om hvor store tilførsler av proviant som trengtes på deres parter, og førte regnskap over hva varene utbrakte ved salg. Han var også ansvarlig for at de ansatte ikke fikk mer proviant på kreditt enn det var dekning for i vedkommendes lønn.

Det var partisipantenes eller forleggenes oppgave å skaffe provianten til veie, og den kjøpte de i inn- og utland. Stabile leveranser fra utlandet var spesielt viktig når det oppstod uår i Norge.

Selv i de harde nødsårene 1740 – 1742 var Hornemans parter på provianthuset vel forsynt med utenlandske kornvarer, og i tiden omkring 1756, da kornprisene nådde omtrent samme nivå som på begynnelsen av 1740-tallet, hadde Horneman rikelige forsyninger på sine brygger – i november 1756 hele 16 469 tønner korn. Av dette var 9 000 tønner dansk-produsert, resten østersjøisk og irsk.

Kornvarene var viktige. Av Hornemans totale leveranser til Røros i perioden 1736 – 1762 var det gjennomsnittlig bare hvert fjerde halvår at kornvarenes andel utgjorde mindre enn halvparten av forsyningenes verdi. Høyest lå andelen i annet halvår 1740 og hele året 1741 med mellom 83 og 86%. Det understreker hvor alvorlig avlingssvikten hadde vært i regionen.

I verdi var malt det viktigste enkeltproduktet. Det ble brukt til ølbrygging. Men når det ble dyrtid på matkorn, sank etterspørselen etter malt. Likevel var det bare i 6 av 26 år det ble levert mer bygg enn malt. For hele verket ble behovet for malt i perioden 1731 – 1761 anslått til mellom 1548 og 2322 tønner pr. år, mens det samlede behov for rug, hvete, bygg og havre på det meste ble anslått til

2236 tønner. Malt og bygg som ble brakt til Røros fra Trondheim, var hovedsakelig dansk. Rugtønnene kom hovedsakelig fra havner i Østersjøen, som Danzig, Riga, Königsberg og Rostock.

Som partisipant og forlegger kom Horneman inn på et marked uten like i det trondhjemske, og han forsynte Røros kobberverk med opptil en tredjedel av all proviant som ble solgt ved provianthusene i begynnelsen av 1740-årene. I nødsåret 1741 ble det solgt matvarer for hele 8400 riksdaler for hans regning på Røros. Til sammen fikk Horneman omsatt varer for mer enn 110 000 riksdaler i løpet av perioden 1736 – 1762. Dette gav ham minst 25 – 30 000 riksdaler i overskudd.

Det var proviantskriveren som var ansvarlig for at arbeidere og bønder ikke fikk mer varer på kreditt enn det var dekning for i deres arbeidslønn. Men under nødsårene omkring 1740 kunne folks kreditt bli tøyd langt for at de ikke skulle svelte i hjel. Partisipantenes totale restanser på provianthuset skal i 1742 ha vært hele 16 000 riksdaler. Proviantskriver Jens Schelderup ble derfor fradømt sin stilling og pålagt å betale partisipantene 14 920 riksdaler. Horneman hadde i 1741 6700 riksdaler utestående ved provianthuset på Røros, et beløp som allerede i annet halvår 1742 var redusert med 1000 rd. Det er ikke kjent hvor stor del av restansene bergarbeidere, bønder og Schelderup greide å betale tilbake. Den nye proviantskriveren, Peder Hjort, kom derimot ikke i samme situasjon som sin forgjenger. Han holdt arbeidernes og bøndenes kreditt på et nivå som ble holdt for å være ansvarlig.

Økende folketall og bondeselveie

Driften ved kobberverkene nordafjells førte åpenbart til at flere mennesker kunne livnære seg i distriktene omkring gruve- og smeltehyttene enn før. Befolkningsveksten fra 1701 til 1769 var større i distrikt med tilknytning til kobberverkene enn for andre områder i Trondheim stift og for landet som helhet. Ålen hadde en vekst i folketallet på 106,6%. For Røros, Haltdalen og Singås lå den mellom 65 og 71,6%, og for Norge som helhet var økningen 43,4%. Historikeren Jon Arne Eidet setter befolkningsøkningen i Ålen i samband med gruvedriften på Røros. I år med normale avlinger tjente verksarbeiderne nok til et nødtørfdig underhold når deres familie hadde en husmannsplass i tillegg. Slo høsten feil, berget de liv i seg ved hjelp av kreditt på provianthuset eller fra verkseierne.

Også bøndene som var knyttet til et verk, kunne greie å pine seg gjennom trengselstider og unngå eksekusjon for manglende skattebetaling ved hjelp av kreditt fra partisipantene. I gode år havnet en del av deres fortjeneste på kistebunnen, og dette satte dem som var leilendinger, i stand til å kjøpe egne gårder. De leilendingene i Rennebu som kjøpte gardsbruk, hadde relativt stor egenkapital. Bare en tredjedel av deres kjøpesum ble finansiert ved hjelp av pantobligasjoner. Den sterke økning i bondeselveie fram mot 1760 i Rennebu, Meldal og Tynset skyldtes de inntektene som sildret ut til bondebefolkningen som arbeidet for kobberverkene. Betaling for frakt, ved og kull gav bøndene en vesentlig del av den egenkapital de trengte for å bli selveiere, og satte dem

også i stand til å betale ned på sine pantobligasjoner.

Med ansiktet vendt mot Europa?

Etterspørselen etter kobber på det europeiske kontinentet utløste krefter som bidro til framveksten av bergverksdrift i Trøndelagsregionen. Dette skapte store endringer i en del lokalsamfunn. Bøndene fikk en ny "attåtning". Nye arbeidsplasser ble skapt. Folk kunne skaffe seg "brød av stein". Den dansk-norske stat fikk betydelige inntekter (særlig fra Røros) ved at det ble lagt avgifter på produksjonen av kobber. Også inndrivning av skatt fra bønder som arbeidet for kobberverkene, ble gjort i samarbeid mellom verkets ansatte og kongens fogder. Verkene ble markeder for en rekke varer, og deres økonomiske ringvirkninger i omlandet var store. Røros kobberverk hadde selv sagt størst betydning.

Denne sektoren av norsk næringsliv var preget av pengeøkonomi. Krig og fred i andre deler av Europa, valutakurser i Amsterdam og etterspørselen av

kobber på utenlandske markeder fikk konsekvenser, ikke bare for verkseierne og eksportørene i Trondheim, men også for dem som bodde ved verkene og i deres omland. Bønder og arbeidsfolk fikk forsyninger fra provianthus som var fylt med korn fra Danmark, østersjøiske og irske havner, salt fra Spania og Frankrike, hollandsk tobakk osv. Disse folkene kunne trolig innse at en forverring eller forbedring av deres egne levekår ikke bare var avhengig av det som skjedde ved deres lokale kobberverk, men hang sammen med det som ellers foregikk i Europa. Dette må ha gitt dem en ny horisont i tilværelsen. Jo, dørtrekken fra Europa kunne føles.

Artikkelen er basert på et foredrag på Nordøsterdalsmuseet 24. april 2008. Foredraget bygger på et upublisert arbeid av forfatteren: *Hans Horneman og næringslivet i det trondhjemske 1720-1760*.

Knut Sprauten
Norsk lokalhistorisk institutt
Oservatoriegt. 1b,
Knut.sprauten@lokalhistorie.no